

ISSN 2303-744X

Топола

часопис ЈУ Спомен-подручја

Доња Градина

Година II, број 2.

Доња Градина 2016.



Садржај

Историјска истраживања

Андреј Андрејевић: „Манастир Моштаница под Козаром“ 11

Студије о рату и геноциду

Sandra Lukić: „Kratok pregled memoaristike o sistemu koncentracionih logora Jasenovac“ 41

Dario Vidojković: „Jasenovac und der Genozid an den Serben im USK - Im Lichte deutscher Geschichtsschreibung“ 61

Ana Ćirić Pavlović: „Anti-Semitism in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Croatia“ 101

Милош М. Дамјановић: „Холокауст на Космету - студија случаја: Косовска Митровица“ 112

Документи и сјећања

Тања Тулековић: „Страдање породице Стојнић“ 143

Дејан Мотл: „Сјећање на Шуа“ 155

Vladan Vukliš: „Završni izvještaj dr Dušana Nedeljkovića o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“ 164

Прилози

Дејан Мотл: „Меморијал Доња Градина“ 247

Regina Wonisch: „Изложба Економије ужаса - Концентрациони логор Јасеновац и његови погони за истребљење у Бечу“ 260

Упутство сарадницима / Instructions for authors 263

Холокауст на Космету — студија случаја: Косовска Митровица

Милош М. Дамјановић

УДК 341.322.5:323.1(497.115)

DOI 10.7251/TOP2016112D

Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Србија; milos_damjanovic@yahoo.com

COBISS.RS-ID 6056472

Апстракт: „Коначно решење” јеврејског питања дефинисано нацистичком одлуком о биолошком уништењу јеврејства чинило је саставни део Другог светског рата у Европи. Унутар граница Трећег рајха, у позадини фронтана, на окупираном подручју и у савезничким државама, нацистички агресор са непојмљивом посвећеношћу приступио је остварењу зацртаних планова о геноциду над „главном недаћом човечанства”. Судбину највећег дела европског јеврејства поделила је и јеврејска заједница поражене Краљевине Југославије. Екстреман пример брзине и успешности решавања јеврејског питања представљала је територија окупиране Србије, коју су нацисти, међу првима, задовољно прогласили „очишћеном” од Јевреја. Саставни део Холокауста у Србији било је и затирање свих облика егзистенције и трагова постојања косовскомитровичких Јевреја. Сефарди и Ашкенази овога краја, као и они који су се стицајем прилика ту затекли и дочекали окупатора, искусили су дотле невиђену опасност. Без могућности да значајно утичу на побољшање свог положаја, имали су суочити се са свим сегментима Холокауста - психичким, материјалним и биолошким затирањем. У раду ће се истражити и описати сурова свакодневица косовскомитровачких Јевреја током нацистичке окупације; покушаји бекства и пружања отпора, те примери спасавања и осталих облика односа локалног становништва према унесрећеним комшијама.

Кључне ријечи: Холокауст; Јевреји; Косовска Митровица; депортација; логори; „коначно решење”

До шестоаприлске агресије на Краљевину Југославију, на територији Косова и Метохије живела је малобројна јеврејска заједница, која је бројала нешто више од пола хиљаде чланова. Поред доминантних староседелачких Сефарда, она је укључивала и малобројне ашкенаске припаднике, углавном досељене после Првог светског рата. Највећи

део косметских Јевреја настањивао је Приштину, а осим приштинских Јевреја, бројнија заједница постојала је и у Косовској Митровици. У осталим насељима на Космету (Липљан, Звечан, Призрен, Урошевац, Вучитрн, Ђаковица, Пећ, Клина, Ново Брдо) привремено или стално обитавале су само поједине породице и ретки појединци. Њихов број знатно је увећаван и боравком јеврејских припадника Војске Краљевине Југославије на одслужењу војног рока у касарнама Приштине, Косовске Митровице, Подујева и др. места на косовскометохијском тлу.¹ Услед тога, избијање Другог светског рата у Југославији, капитулацију југословенске армије и окупацију домовине, на тлу Космета дочекали су и Јевреји из других крајева заједничке државе, те су тако они први подлегли мерама окупатора.² Каснија збивања показале да је униформа била спасоносна за њене носиоце. Као ратни заробљеници, југословенски војници завршавали су у многим офлазима и сталазима Трећег рајха (Нирнберг, Оснабрик, Стразбур, Баркенбриге...), где су, заштићени Женевском конвенцијом, добрим делом дочекали крај рата и ослобо-

¹ Кринка Видаковић Петров, Драган Крсмановић и Војслава Радовановић, *Јевреји Србије - официри Војске Краљевине Југославије* (Београд: Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Југославије, 2015), XII.

² У Косовској Митровици је априла 1941. године заробљен и одведен у логор Либек, резервни официр инжењерске струке Војске Краљевине Југославије Рафаило (Маркуса) Блам. Anton Eberst, ur., *Muzika iza bodljikavih žica: Zbornik sećanja jugoslovenskih ratnih zarobljenika, interniraca i političkih zatvorenika, za vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine* (Београд: Savez Udruženja muzičkih umetnika Jugoslavije, 1985), 90; Александар Гаон, ур., *Знаменити Јевреји Србије: биографски лексикон* (Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011), 36. Код Косовске Митровице је 17. априла 1941. године заробљен и резервни официр југословенске војске Алберт Вајс који је ратне године провео у бројним немачким логорима за војне заробљенике и тако преживео Холокауст. Jelena Đ. Lopičić Jančić, *Albert Vajs (1905-1964): Život i delo* (Београд: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2014), 21. У Априлском рату, заробљен је од Немаца и Сарајлија Мориц Данон, тада на одслужењу ђачког рока у Школи за резервне инжењерске официре у Шапцу. По капитулацији југословенске војске и заробљавању, једно кратко време, до јула 1941. године, пријављен под лажним именом Миша Данић, провео је у италијанском заробљеничком логору у Косовској Митровици. Dušan Sindik, ur., *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac* (Београд: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1985), 55, 56; Jaša Almulji, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu* (Београд: Službeni glasnik, 2009), 73.

ђење. Међу њима, били су и јеврејски војници са Космета, које су њихови сународници из осталих делова Југославије називали Арнаутима.³

Страдање

Одлуке и смернице о обрачуна са Јеврејима, које је нацистичка елита донела и разрадила на конференцији у Ванзеу 20. јануара 1942. године⁴, имплементирани су и у косовскомитровичком срезу, на исти онај начин примењиван широм окупиране Европе.⁵ Још пре дефинисања судбине европског јеврејства, нацисти су у окупираној Србији, сходно до тада магловитим представама о крајњем односу према „*нижњој раси*“, спроводили Холокауст, који се манифестовао поред осталог и у масовној биолошкој екстерминацији мушке јеврејске популације, за шта су употребљаване разне методе и коришћени сви могући поводи.⁶ Јавности на окупираном подручју сигнализано је путем богате медијске пропаганде какав став да изгради према легално изопштеном друштвеном елементу. Штампана је коришћена као моћно средство за припрему елиминације Јевреја из друштва, којој су претходиле фазе дефамације, дехуманизације и демонизације Јевреја на страницама пери-

³ Заробљеник Давид Алкалај помиње неког Хиска из Приштине, кога су, као и друге косметске Јевреје, називали Арнаутином. *Sećanja prigodom proslave 25-godišnjice oslobodjenja iz zarobljeničkih logora u Njemačkoj* (Tel Aviv: Štamparija Gaon, 1970), s. p. Поред ознаке за косметског Јеврејина, реч „Арнаут“ је у говору југословенских Јевреја пре Другог светског рата имала и негативно значење. Реч је коришћена за вређање и означавање лоших људских особина. О томе види: Moric Abinun, *Svjetlosti Sarajeva: Kazivanje o jednoj jevrejskoj porodici iz Centralne Evrope* (Sarajevo: Karika, 2015), 199.

⁴ Сол Фридлендер, *Године истребљења: Нацистичка Немачка и Јевреји 1939–1945*. (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 419; Robert S. Vistrič, *Hitler i Holokaust* (Beograd: Alexandria press, 2004), 104; Wolfgang Benc, *Holokaust* (Beograd: Altera, 2012), 7, 8; Јисраел Гутман и Хаим Шацкер, *Холокауст и његово значење* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 140.

⁵ Ради упознавања структуре државног организма који је учествовао у реализацији програма *коначног решења* јеврејског питања, погледати одличну студију историчара Хилберга. Raul Hilberg, *Zločinci, žrtve, posmatrači: Jevrejska katastrofa 1933–1945* (Beograd: Samizdat B92, 2001).

⁶ Више о истребљењу Јевреја на тлу окупиране Србије види: Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji: Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. (Beograd: Službeni list SRJ / Draslar partner, 2007); Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944: Свакодневни живот под окупацијом* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 42, 43.

одичних публикација.⁷ Антисемитизам је постао водећа политичка матрица и социо-културолошки дискурс.⁸ Индоктринација маса нацистичком идеологијом, чији је круцијалан део заузимала јудеофобија, постала је императив окупационе власти.⁹ Демонизацијом Јевреја тежило се мобилизацији становништва са окупираних територија у активностима планираним и предузиманим против њих. У најблажем случају, етикетање Јевреја у јавном простору за циљ је имало развијање равнодушности и пасивног односа међу нејеврејима према дискриминисаним суграђанима. Ради недвосмисленог распознавања на јавном месту, контроле кретања и превенције бекства, социјалне мимикрије или избегавања обавеза које су им наметнули нацисти, косовскомитровички Јевреји су стигматизовани и формалним обележјем – жутом траком коју су били у обавези носити кад год су напуштали приватне одаје.¹⁰

Пре предузимања завршних корака ка физичком уништењу косовскомитровичких Јевреја, нацистички окупатор и његови локални албански сарадници извршили су економско обезглављивање својих жртава. Привредном и финансијском деструкцијом, нацисти су намеравали онеспособити Јевреје за пружање отпора, организовање бекства и спасавање голог живота. Саставни елемент *коначног решења јеврејског питања* била је и аријанизација јеврејске имовине, коју су нацисти спровели широм окупиране Европе, па тако и на ширем подручју Косовске Митровице. Већ маја 1941. године сви пословни објекти у власништву Јевреја у Косовској Митровици су затворени, да би 20. маја 1941. наредбом председника општине, Албанца Џафера Деве, о одузимању јеврејских имања, у јеврејским радњама били постављени комесари регрутовани углавном из редова Албанског комитета и других јединки блиских локалним албанским властима и немачким нацистима.

⁷ Више о антисемитској пропаганди на тлу окупиране Србије види: Boško Zuckerman, *Psihologija Holokausta: Protuzidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*. (Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2011).

⁸ О генези антисемитизма, посебно у Хитлеровој Немачкој, погледати: Роберт С. Вистрих, *Антисемитизам - најстарија мржња* (Београд: Завод за уџбенике, 2012).

⁹ Томе је служио и обилат, текстуални и визуелно илустровани материјал штампан у окупираној Србији. О томе погледати: Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*. (Београд: Завод за уџбенике, 2012).

¹⁰ Павле Целетовић Иванов, *Балистички покрет 1939-1952: Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима* (Београд: Архив Србије, 2000), 384.

Без имовине у граду су остале и неке јеврејске породице из Приштине које су биле власници неких пословних објеката, што је био случај са породицом Ашер. Не само приватна имовина, већ је и сакрално наслеђе косовскомитровичких Јевреја дошло на удар фанатичних антисемита. По налогу Османа Ибрахимија демолирана је косовскомитровичка синагога а религиозна литература, матичне књиге и друга документација затечена у храму је уништена.

Поред економског и духовног прогона с којим су се суочили косовскомитровички Јевреји, јануара 1942. године пале су и прве жртве у самом граду. Окупатор је у затворском кругу стрељао Митровчанку Матилду Рубен, која је при покушају да се, обучена у ферецу, пребаци у Приштину, ухапшена у Вучитрну, и још пет Јевреја из Дуге Пољане.¹¹ Још раније, окупатор је ускратио слободу косовскомитровичким Јеврејима и натерао их на ропски, тежак физички и понижавајући рад. Јеврејске мушкарце су августа 1941. године интернирали у импровизовани сабирни логор – затвор у Косовској Митровици, а истовремено јеврејске жене свакодневно одводили на присилни рад у косовскомитровичку болницу. Од средине фебруара 1942. године у логор су смештене и косовскомитровичке јеврејске жене и деца.¹²

Прва ратна година однела је и прве јеврејске жртве из Косовске Митровице. Док су Јевреји у граду на Ибру подвргнути бројним дискриминаторским и нехуманим поступцима, дотле су они који су се затекли на тлу новоосноване пронацистичке НДХ дочекали судбину и третман које су усташке власти намениле нехрватском становништву (Срби, Жидови, Роми). У највећем и најозлоглашенијем хрватском логору смрти – Јасеновцу, током 1941. и 1942. године насилним путем лишено је живота девет особа јеврејске етничке припадности са Космета (Приштина, Косовска Митровица, Клина, Ново Брдо). Међу јеврејским пострада-

¹¹ Павле Целетовић Иванов, *21. СС-дивизија Скендербег* (Београд: Удружење писаца Поета, 2012), 109; Милорад Вавић, „Косовски Јевреји за време окупације 1941–1944”, *Обележја – часопис за друштвена питања, науку и културу* 5 (1983): 148. Сведочење Флоре Ашер из Нахарије (Израел) дато аутору.

¹² Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941–1945: Жртве геночида и учесници народноослободилачког рата* (Београд: Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 1980), 153; Младенка Ивковић, *Јевреји у Југославији (1944–1952): Крај или нови почетак* (Београд: INIS, 2009), 47. Има и истраживача који наводе 2. март 1942. године као датум хапшења преосталих Јевреја Косовске Митровице. О томе види: Ženi Lebl, *Plima i slom: Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije* (Gornji Milanovac: Dečje novine), 384.

далим особама било је троје (33,33%) рођених у Косовској Митровици – двогодишњи син Вилима Брајдића, чије име нисмо успели сазнати, рођен 1939. године, и Павао (Јосип) Дојч, чија нам је година рођења непозната, ликвидирани су 1941. године, а Џентила (Садо) Песах рођена 1888. године уморена је од усташа наредне 1942. године.¹³

Пре избијања рата у Југославији, у Куршумлијској бањи је постојао један прихватни центар за јеврејске избеглице из Трећег рајха о којима се бринуо тадашњи Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије. Ове избеглице су, по окупацији, успеле да се пребаце у италијанску зону Космета, тачније у Приштину. Касније су нацисти затражили од Италијана да им предају 50-ак ових избеглица, који су се у међувремену раштркали широм Космета и тиме постали недоступни италијанским органима власти, па су, у замену за њих, нацисти Италијанима упутили захтев за испоруку једнаког броја београдских Јевреја који су уточиште пронашли на њиховој територији. Италијани су овога пута позитивно одговорили на молбу њихових ратних савезника и уступили им две групе ухапшених Јевреја. Укупно су 51 Јеврејина испоручили Немцима у Косовској Митровици 17. марта 1942. године. Међу њима налазили су се и Јевреји избегли из Европе, и српски Јевреји избегли из Београда и других градова окупиране Србије. Иако се зна за њихову даљу судбину – сви су побијени, није познато њихово тачно стратиште. Према исказима неких преживелих Јевреја, Немци су их депортовали у логор Сајмиште марта 1942. године и тамо ликвидирали заједно са осталим заточеним сународницима, док други сведоче да су убијени негде успут на непознатој локацији.¹⁴

¹³ Бојан Ћокић, „Косово и Метохија и Јасеновац: пострадање птице коса у јасеновом дрвећу“, *Топола* (ЈУ СП Доња Градина), 1 (2015): 121-123.

¹⁴ Међу београдским Јеврејима испоручених нацистима били су: супружници Мајер Пинкас (Хаима и Рашеле Килуша), рођен у Београду 17. 10. 1883. и његова супруга Матилда Бен Хаим (Исака и Булисе), рођена 21. 1. 1891; породица Жарка Давича, Ерика Давичо, рођена 1913; мајка и ћерка Мери и др Рашела Фархи, кантор Арнолд Грусман, стар око 50 година и др. Неки београдски Јевреји су успели да побегну у Скопље али су и тамо касније настрадали, попут: др Јаше Алфандарија, др Каталана, др Рафајла Рубеновића, др Аврама Амара и др Челебоновића. Неколицина их је успела да преживи нацистичке страхоте Другог светског рата а то су били др Јаков Калдерон са породицом, адвокат Давид Рубеновић са породицом и други. Позната су још имена следећих Јевреја испоручених Немцима: Андрија Барта (Александра Барта и Каролине Кух), рођен у Печују 1899, његова супруга Фрида Финци (Леона Финција и Хане Херман), рођена у Варешу 2. 6. 1912. и

Косовскомитровички затвор био је један од објеката у којем су, поред других антифашиста, током окупације затварани, ислеђивани, мучени и убијани Јевреји из уже и шире околине, до којих су доспеле окупаторске снаге. Пре упућивања у затвор нацисти су детаљно претресали заробљене Јевреје, одузимајући им све вредности које би пронашли. Током пролећа 1942. године у њему је боравило 88 локалних Јевреја, чекајући транспортовање у логор Сајмиште. Њима су нацисти крајем марта и почетком априла 1942. године придружили још око 50 јеврејских породица – 196 новопазарских Јевреја, 10 из Дуге Пољане, четири из Тутина и пет из других оближњих места. Том приликом, нацисти су код Ибарске Слатине убили старог и изнемоглог Мошу Бахара, који није био у стању да настави да пешачи.

У затвору је боравила и група јеврејских избеглица из Аустрије, Чехословачке и Румуније. Реч је о већ помињаним јеврејским интелектуалцима које су Италијани предали нацистима, а ови их сместили у поменути објекат и, према неким изворима, стрељали после неколико дана. Тада је владало најтеже стање у погледу исхране затвореника. Нико од слободних грађана није могао да их снабдева иначе тешко доступним животним намирницама, тако да су се исхрањивали минималним затворским следовањем те су услед тога били изложени исцрпљујућем гладовању све док нису отпремљени у логор. По смештању у зат-

њихова ћерка Јудит Барта, рођена у Београду 20. 3. 1932; Јаков Козински (Давида и Кларе), рођен у Кијеву, његова супруга Нађа Медведовски, рођена у Одеси и њихов син Девик Козински, рођен у Кијеву 1917. или 1919; др Клара Алтарац (Рафаила и Софије Азриел), рођена у Параћину 4. 2. 1915, жена Јевгенија Жење Козинског; Ричард Бирнбаум (Давида и Хермине Гринвалд), рођен у Бечу 11. 3. 1886; његова супруга Олга Рингел (Еисига и Емилије Корчин), рођена у Бечу 21. 9. 1887. Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 206, 313; Benjamin Wood, *Defying evil: How the Italian army saved Croatian Jews during the Holocaust* (New York: History Publishing Company, 2012), 148, 149; Aleksandar Gaon, ur., *Mi smo preživeli... Jevreji o Holokaustu* (Београд: Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 2001), 166, 252; Romano, *Jevreji*, 83; Michele Sarfatti, "Tra uccisione e protezione: I rifugiati ebrei in Kosovo nel marzo 1942 e le autorità tedesche, italiane e albanesi", *La Rassegna Mensile di Israel* 3 (2010): 240; Сима Караогловић, ur., *Дневник Жење Козинској* (Београд: Просвета, 1961), 111, 174, 175; Pavle Dzeletović Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije* (Београд: Panpublik, 1988), 72; Miloš Damjanović, „Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije”, *ESSEHIST - časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 5 (2013): 67; Вавић, „Косовску“, 146.

вор, Јевреје је самовољно претресао и командир затвора не успевши да се домогне икаквих драгоцености, пошто су придошлице већ биле опљачкане од нациста.

Укупно је током окупације кроз косовскомитровички затвор прошло 354 Јевреја. Од укупног броја заточених Јевреја, нацисти су 63 стрељали у затвору, 289 отерали у логор Сајмиште, а још двоје спровели у бањички логор. У логор Сајмиште јеврејски затвореници косовскомитровичког затвора стигли су априла 1942. године. Само је један јеврејски затвореник преживео док је остало 353 јеврејских затвореника убијено на разне начине и на разним местима, што је чинило 99,7% од укупног броја заточених Јевреја у косовскомитровичком затвору.¹⁵ У време одвођења Јевреја из Косовске Митровице у логор Сајмиште, један јеврејски младић је успео да се сакрије, али је касније откривен од Гестапа и стрељан у Косовској Митровици.¹⁶ Могуће је да је у питању Јосиф Коен, тадашњи ученик Више српске гимназије у Косовској Митровици, кога су почетком 1942. године у затвору стрељали окупатори.¹⁷ У затвору је марта исте године стрељан и Моше Лазар (рођ. 1925), ученик из Косовске Митровице, оптужен за крађу.¹⁸ По политичкој основи, убијен је и Нисим Елазар, једини члан КПЈ међу косовскомитровичким Јеврејима.¹⁹ У затвору је још убијена петочлана јеврејска породица Конфорти из Дуге Пољане, јануара 1942, а маја месеца и непознате две сестре и брат, доведени највероватније из Рашке области. После капитулације Италије, у затвор су спорадично довођени и ту ликвидирани поједини Јевреји или мање бројне групе ухапшене у Црној Гори.²⁰ Ту су привремено дислоцирани, и остали око три недеље,

¹⁵ Milorad Vavić, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941-1944* (Titova Mitrovica: Odbor za izdavanje monografija i Opštinski muzej Titova Mitrovica, 1983), 12, 43, 44, 46, 47, 50, 90, 92. У другом раду, исти аутор помиње 230 санџачких Јевреја. Види: Вавић, „Косовски“, 148. С друге стране, неки аутори бележе да је око 40 јеврејских породица из Новог Пазара доведено у Косовску Митровицу 5. марта 1942. године. Види: Lebl, „Plima“, 384.

¹⁶ Romano, „Jevreji“, 153.

¹⁷ Милован Ј. Богавац, *Виша српска гимназија у Косовској Митровици 1941-1944*. (Београд: Обележја Плус, 2012), 7, 23.

¹⁸ Вавић, „Косовски“, 148. Акрибичном аутору поткрала се грешка у презимену страдалог младића, уместо Лазар, Вавић је забележио Елазар. (п. а.)

¹⁹ Vavić, *Zatvor*, 92.

²⁰ Вавић, „Косовски“, 148. Према подацима из Јад Вашем музеја у Косовској Митровици су 15. 3. 1942. убијени следећи новопазарски Јевреји: Леако Бахар, Рифка Бахар, Бика (Леако) Бахар, Јусо (Леако) Бахар, Сафира (Леако)

и Јевреји ухапшени маја 1944. године у Приштини, Липљану и другим местима.²¹

Неки аутори доносе податак да су Јевреји из Косовске Митровице депортовани на Сајмиште (крајем) фебруара 1942. године²², док други наводе 19. март 1942. године као датум доласка на Сајмиште око 500 Јевреја из Косовске Митровице и Новог Пазара.²³ Истовремено има и оних који не остављају прецизније информације о периодизацији депортације косовскомитровичких Јевреја²⁴, што све прави непотребну збрку око установљавања времена доласка на Сајмиште и онемогућава креирање поуздане представе о времену одигравања ових трагичних догађаја. На Сајмиште²⁵ доспели косовскомитровички Јевреји²⁶, убрзо

Бахар, Мошо (Леако) Бахар, Арон Бахар, Беја Бахар, Ефројил Бахар, Леон Бахар, Самуел Бахар, Сара Бахар, Арон Гаон, Давид Израел, Ерна Израел (рођ. 1941.), Рахела Израел, Хајим (Давида) Израел, Мошо (Јосифа) Израел, Рашела (Јосифа) Израел, Рена (Јосифа) Израел, Сами (Јосифа) Израел, Сарина (Јосифа) Израел, Јосиф (Моша) Израел, Конфорти Билуса, Јерохам и Сарина, Ментовић Бука, Рахамим (Моша), Давид (Рахамима) и Јосиф (Рахамима), Папо Леја, Рашела, Регина, Сарина, Јосиф, Јерохам (Јосифа), Мориц, Давид (Морица), Вида (Морица), Цадик, Јерохам (Цадика), Садо (Цадика).

²¹ Dželetović, „Jevreji“, 131.

²² Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944.* (Београд: Музеј жртва геноцида, 2012), 169; Lazar Ivanović, „Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941-1942“, *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova* (2013): 197-250; Zdenko Levntal, ur., *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* (Београд: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952), 24. На Сајмиште никако нису могли доћи пре 7. марта 1942. године, јер од тог датума датирају сачувана писма која су неки заточени косовскомитровички Јевреји упутили својим ближњима на слободи а из којих се види да су писана у митровичкој касарни, где су били заточени од 2. марта исте године (п. а.). Види: Ženi Lebl, „O Jevrejima na Kosovu i u Sandžaku“, *Jevrejski almanah 1971-1996.* (2000): 217.

²³ Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521-1942.* (Београд: Čigoja štampa, 2001), 328; Kristofer Brauning, „Konačno rešenje u Srbiji - Judenlager na Sajmištu: studija slučaja“, *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova* (2013): 257.

²⁴ Milan Koljanin, „Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)“, *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova*, (2013): 190.

²⁵ О Јуденлагер Семлин (Јеврејски логор Земун) током 1941. и 1942. године, док су у њему били смештени Јевреји, погледати: Jovan Bajford, *Staro Sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja* (Београд: Београдски центар за људска права, 2011).

²⁶ Види прилог бр. 1.

су, уз остале заточене српске Јевреје, убијени, тако што су их током транспорта затворене у комори посебно конструисаног возила *Saurer* угушили издувним гасом. И једина сефардска породица настањена у Звечану поделила је судбину депортованих косовскомитровичких сународника. То је била петочлана породица Рубен - Јоханан (Јосифа), рођ. 1880; Мирјам (Захарија), рођ. 1906, и ћерке им Регина (1929), Вида (1931) и Флора (1934).²⁷

Косовска Митровица била је и пролазна станица на путу страдања скопских, штипских, битолских и других Јевреја са подручја окупираних Вардарске Македоније, који су у неколико транспорта железницом из Скопља депортовани у логор Треблинка, где су побијени до последњег. Други транспорт са 2.402 Јевреја који је кренуо из Скопља 25. марта 1943. године и трећи транспорт са 2.404 Јевреја који је из Скопља кренуо 29. марта 1943. године, маршрута је водила преко Косовске Митровице. На том савременом, колективном *via dolorosa*, смештени у сточним вагонима, без воде, хране, светлости и свежег ваздуха, без и најмање помоћи, пренатрпани у великом броју на малом простору, од последица исцрпљености и лоших услова путовања издахнуло је неколико старих, болесних и изнемоглих путника.²⁸

Злочинци, саучесници и помоћници

Нацистички окупатор обилато се служио јеврејском непокретном имовином у Косовској Митровици за своје бројне потребе. У сврху смештаја и функционисања локалног огранка службе Гестапо, узурпирана је приватна кућа др Нехемије Шенфајна, косовскомитровичког Јеврејина, у којој су иследници обављали саслушања привођених лица све до половине маја 1942. године.²⁹ У пљачки косовскомитровичких јеврејских радњи и станова истицали су се локални албански сарадници Гестапо - Махмут Перијуц, Рамиз Мулићи и Осман Ибрахими Солид. Овај последњи именован је и за шефа Комесаријата за јеврејска имања. Јеврејском

²⁷ Видео сведочење Марије Несторовић из Косовске Митровице дато аутору.

²⁸ Romano, *Jevreji*, 90; Aleksandar Matkovski, "The destruction of Macedonian Jewry in 1943.", *Yad Vashem studies on the European Jewish catastrophe and resistance* III (1959): 248-250; Shlomo Alboher, *The Jews of Monastir Macedonia: The life and times of the departed Jewish community of Monastir* (Skopje: Holocaust fund of the Jews from Macedonia, 2010), 97, 98.

²⁹ Vavić, *Zatvor*, 52.

имовином у Косовској Митровици окористили су се и агенти Рамо Тутић и Мустафа Карахасановић.³⁰

У хапшењу косовскомитровачких Јевреја марта 1942. године, учествовао је и њихов некадашњи члан заједнице Марко Бењаминовић. Он је помагао немачкој полицији у проналажењу и лишавању слободе Јевреја у Београду, Косовској Митровици и Приштини. Током решавања јеврејског питања у Косовској Митровици помогао је нацистима у привођењу својих бивших суграђана, сународника и родбине. Његовом кривицом у одавању потребних информација својим надређеним послодавцима, трагично су окончали животе и Марков отац и брат, који су, заједно са осталим косовскомитровачким Јеврејима, депортовани у логор на Старом Сајмишту и убрзо били сурово убијени.³¹

³⁰ Целетовић, *21. СС-дивизија*, 109; Целетовић, *Балистички*, 384; Dželetović, *Jevreji*, 74.

³¹ Марко Бењаминовић је конвертирао на православље убрзо после Првог светског рата, посрбио своје име и презиме и напустио родни град. Право, јеврејско име му је било Бенцион Бивас, потицао је из трговачке породице па се и сам бавио трговином. Широм Краљевине Југославије радио је као агент полиције, на специјалним задацима у Београду, Загребу, Суботици, Осијеку... Најпре је био агент Управе града Београда. По налогу Државне тајне полиције у Суботици, пратио је кретање Гезе Биличког који је дошао из Мађарске намеран да оснује Војску спаса. У загребачкој полицији је радио код др Јанка Бедековића на ресору откривања илегалног рада комуниста и усташа, по линији Закона о заштити државе. Једно време био је и дворски детектив, а због кривичних дела осуђен је 1936. године на издржавање временске казне у трајању од пет година. За време окупације набављао је за новац лажна документа прогањаним Јеврејима у Београду, које је касније одавао нацистима, не остављајући им могућност да уз помоћ докумената побегну од нациста и спасу се смрти. Учествовао је и у прогону косовскомитровачких и приштинских Јевреја. Према неким изворима, био је ожењен Немцом, негирао је своје јеврејско порекло и тврдио за себе да је незаконито хришћанско дете усвојено од јеврејске породице. За време окупације се развео од жене и оженио по други пут једном богатом мађарском Јеврејком. Изгледа да је током рата стекао чин СС поручника. Није познато шта се збивало са њим при крају рата. Постоје две верзије о његовој даљој судбини. Према једној, после капитулације Италије, премештен је у Скадар где су га Немци 1944. године ликвидирали. По другој, постоје индиције да је после рата избегао најпре у Будимпешту где је купио кућу а затим у Италију. Од стране послератних власти комунистичке Југославије проглашен је за ратног злочинца. Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*. (Београд: ИСИ, 2008), 186, 187; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu* (Beograd: ISI, 1992), 60; Ženi Lebl,

Тешким положајем Јевреја покушали су да се окористе бројни локални сарадници нациста, имајући подршку и заштиту моћних ментора. Сви који су били у додиру са затвореним Јеврејима и они који су имали физички приступ њима, покушавали су да уценама, претњама, голом силом и на друге начине отму од Јевреја покретну имовину и лако и брзо побољшају свој економски положај. Демонстрирајући моћ и користећи се позицијом стеченом у нацистичким структурама власти, командир косовскомитровичког затвора, Албанац Хусеин Грдовци, са својим жандармима темељно је претресао новопридошле Јевреје, надајући се добром улову. Разочарење Грдовција је тим пре било веће када је остао кратких рукава. Од затворених Јевреја није могао узети ништа, пошто су их у пљачкашком послу предухитрили њихови антисемитски савезници.³²

Спасавање

Територије државе окупиране од стране фашистичке Италије, која није познавала нацистичко *коначно решење јеврејског питања* и, сходно томе, није предузимала систематско физичко уништавање Израелићана, биле су примамљиве за све београдске и остале Јевреје затечене у окупираној Србији, вољне да се спасу и довољно спремне да ризикују. Изазов могућности очувања животне егзистенције подразумевао је најневероватнији авантуризам, изискивао довитљивост и хладнокрвност актера и пружао безбројне смртне опасности. Бекство у области под италијанском управом понекад је водило преко Косовске Митровице, која је била под контролом нациста и њихових локалних, албанских сарадника. Колико је бекство садржавало тешке ситуације и изненадне неповољне околности, најбоље илуструје пример двојице Београђана, браће Морица - Марција и Јакова - Жике Леви. Њихова одлука о бекству показала се исправном. Они су на пролеће 1942. године са кривовотвореним легитимацијама које им је обезбедио бивши школски друг Миодраг Милосављевић - Рођа, возом из Београда допутовали у Косов-

Dnevnik jedne Judite: Beograd 1941. (Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990), 90, 101; Божовић, *Страдање*, 281; Lebl, *Do „коначног решења“*, 298, 299; Целетовић, *Балистички*, 183; Вавић, „*Косовски*“, 154; А. К., „Суђење бившем полициском агенту који је покушао да уцени директора *Нашичке* Аладара Лајмдорфера“, *Правда*, Мај 30, 1936, 10; А. К., „Бивши полицијски агент Марко Бењаминовић осуђен на 5 година робије“, *Правда*, Јун 4, 1936, 6.

³² Vavić, *Zatvor*, 50.

ску Митровицу, где су имали обезбеђену везу да се пребаце преко Подујева у италијанску зону. Шок за прогођену браћу настао је када им је извесни Јозо, њихова контакт особа задужена за пребацавање, саопштио да је спречен да им изађе у сусрет, јер су његове активности кријумчарења људи недавно биле откривене. Неочекивани обрт ситуације нагнао је браћу да се задрже у Косовској Митровици и потраже неки посао ради преживљавања. Најпре је Жика, под лажним, српским именом - Јован Лекић предао молбу за запослење управи рудника Трепча. По пријему у радни однос, на Жикину препоруку запослен је и његов *пријатељ* Марци, под лажним идентитетом Анђелко Анђелковић. Радна идила је кратко трајала, пошто су браћа убрзо дознала од неког колеге Ђокића да је у рударски град дошао Беџаминовић - агент специјалне полиције. Реч је о посрбљеном косовскомитровачком Јеврејину - Бенциону Бивасу, предратном полицијском доушнику, кога су као доброг познаваоца комуниста и Јевреја нацистичке власти упутиле у лов на скривене непријатеље. Браћа су најпре посумњала да је Беџаминовић дошао због њих, а када је нацистички агент посетио Марција у канцеларији и разговарао са њим, уверили су се да могу бити сигурни и у његовом присуству, пошто их није препознао. Током боравка браће Леви у граду на Ибру, критични моменти су избијали у више наврата па се показало да су им срећне околности помогле да се извуку из блата у које су упадали што невољно, што својим погрешним избором. Обојица су преживела ратну одисеју, Жика је дочекао ослобођење ван Косовске Митровице, у Кобишници код Неготина, а Марци је остао у граду до уласка партизана.³³

Геноцид су избегли само они косовскомитровички Јевреји који су благовремено, у првим данима нацистичке окупације, прешли у италијанску зону. Гостопримство је код јеврејске заједнице у Приштини нашло 25 косовскомитровичких Јевреја, које су фашистичке власти интернирале 6. маја 1942. године у новоосновани логор у Берату. Овај логор расформиран је по капитулацији Италије, септембра 1943. године, па су се логорашаи, укључујући и косовскомитровичке Јевреје, разбежали широм Албаније, где су, изложени бројним уценама, пљачкању и злостављањима, дочекали крај рата.³⁴ Потплативши непознатог Албанца за услуге пратње, Бела (Исака) Бивас је са још једним Јеврејином

³³ Јаša Almul, *Živi i mrtvi: razgovori sa Jevrejima* (Београд: Слободан Машић, 2002), 32-59; Алмули, *Страдање*, 146, 147.

³⁴ Romano, *Jevreji*, 166, 199.

из Косовске Митровице успела да се домогне Приштине и колико-толико слободнијег живота.³⁵

Укупно се 48 чланова косовскомитровичке јеврејске заједнице спасило бекством преко граничне линије, што је чинило трећину њиховог целокупног броја. Иако су били интернирани у логоре по Албанији, због неупоредиво хуманијег приступа Италијана у односу на нацисте, само је један косовскомитровачки Јеврејин – Јаков (Е?) Лазар преминуо од исцрпљености у логору у Берату, а сви остали су преживели рат. Рат је успео преживети и шестогодишњи дечак Бранко Милер, син власника рудника магнетита у Сибовцу код Вучитрна. Њега су нацисти из косовскомитровичког затвора, где је доведен 1943. године, депортовали у логор на Бањици, где је успео да уз помоћ лажних докумената убеди прогонитеље у аријевско порекло.³⁶ Преживели Бранко био је син крупног загребачког индустријалца Леа Милера, власника поменутог рудника *Дреница*³⁷, који је у родном Загребу поседовао велику циглану³⁸ а у предграђу и велики воћни расадник³⁹, и кога су усташе убиле у Јасеновцу крајем 1941. године.⁴⁰

Рат су преживели и поједини косовскомитровички Јевреји који су ступили у оружане покрете отпора или мешовите бракове. Из једног таквог, мешовитог српско-јеврејског брака, рођена је у Косовској Митровици ратне 1942. године Слободанка Пековић, од оца Сенише Петровића и мајке Маре Калдерон. Стицајем околности преживела је рат иако је, према Нирнбершким законима, донетим још 1935. године⁴¹ а

³⁵ Dželetović, *Jevreji*, 164.

³⁶ Vavić, *Zatvor*, 43; Вавић, „Косовску“, 148; Dželetović, *Jevreji*, 109. Нешто друкчије податке о броју косовскомитровичких Јевреја страдалих у Албанији доноси историчар Ејуп Мушовић. Према тим подацима, у Берату су погубљени због комунистичке делатности Јосиф Конфорти и Јаков Хаим, због покушаја бекства стрељан је Јосиф Бивас а младић Јаков Лазар умро је природном смрћу. Види: Ејуп Мушовић, „Косовскомитровачки Јевреји“, *Историјски часопис XXXIX* (1992): 231.

³⁷ Алекса Јовановић, ур., *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937* (са 242 слике у тексту 3 слике и 1 картом у прилогу) (Скопље: Штампарија „Јужна Србија“, 1937), 746.

³⁸ Slavko Goldstein, *1941: Godina koja se vraća* (Београд – Сарајево: JP Službeni glasnik / Synopsis, 2012), 461.

³⁹ Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. (Zagreb: Novi Liber, 2004), 270.

⁴⁰ Romano, *Jevreji*, 442.

⁴¹ Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам* (Београд: Удружење за друштвену историју – Чигоја штампа, 2009), 85.

којима се регулисало припадништво јеврејској раси, потпадала под категорију предвиђену за ликвидацију.⁴²

По линији аријевског порекла спашени су и преживели супружници Јевреја и њихово потомство, који су се такође нашли међу ухапшеницима депортованим на Сајмиште. Жена познатог косовскомитровичког лекара Нехемије Шенфајна, кога је Гестапо ухапсио фебруара 1942. године, Швајцаркиња Хедвига и њихова 13-годишња ћерка Љиљана, ухапшене су 5-6 дана по хапшењу мужа, односно оца. Немци су их лишили слободе пошто нису имале оригинална документа помоћу којих би доказале нејеврејско порекло. Копије докумената које је Хедвига показала нису прихватили за веродостојне. Са Сајмишта је Нехемије, смештен у камиону-душегупки одведен претпоследњим транспортом 9. маја 1942. године, а мајка и ћерка ослобођене су на интервенцију швајцарског посланства, које је успело да набави доказе о нејеврејском пореклу своје поданице. После 15. маја 1942. године, пуштене су на слободу.⁴³ Друга ћерка, Сузана Шенфајн, предратна ученица гимназије у Скопљу⁴⁴, приликом хапшења Шенфајнових налазила се у Београду па није лишена слободе. Раздвојена од породице, дуже од три месеца без икаквих међусобних контаката и сазнања, скривала се код породичних познаника. По ослобођења из логора, Хедвига и Љиљана успеле су да пронађу Сузану, да би, само два дана по изласку на слободу, све три заједно биле поново ухапшене и одведене у логор на Бањици. Шенфајнове су коначно ослобођене након што је Хедвига пристала да потпише изјаву у седишту Гестапа да никоме неће ништа причати о збивањима на Сајмишту.⁴⁵

⁴² Милош Дамјановић, „Послератно стваралаштво Јевреја са Косова и Метохије“, *Културно наслеђе Косова и Метохије: Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности: зборник 1* (2013): 613; Гаон, *Знаменити*, 177, 178; ЈИМ, ф. Моја породица, к. Београд, Мара Петровић.

⁴³ Алмули, *Страдање*, 61-63; Levntal, *Zločini*, 29, 30.

⁴⁴ Milosh M. Damjanovic, “Jewish students in the schools in Skopje during the years before the introduction of Numerus Clausus 1938-1940”, *Jews in Macedonia: History, tradition, culture, language and religion : on the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the Jewish community in Macedonia after the Second world war (1944-2014)*. International scientific conference MASA, 18-19 December 2014 (2015): 189; Државна потпуна женска реална гимназија у Скопљу, *Извештај за школску 1938-39. год.* (Скопље: „Немања“ - бановинска штампарија Скопље, 1939), 60.

⁴⁵ Алмули, *Страдање*, 61-63, Levntal, *Zločini*, 30, 31.

Само незнатан број косметских Јевреја је приступио антифашистичким оружаним формацијама које су током окупације деловале на тлу завичаја и шире домовине. Не знајући за задње намере нациста о тоталној ликвидацији Јевреја, нису желели да додатно изазивају и иритирају окупаторске власти, и тиме отежају своју, иначе неподношљиву друштвену позицију. Они ретки појединци, који су наслутили у ком смеру ће се развијати однос нациста према њима и шта могу да очекују у нимало светлој будућности под окупатором, једини *modus vivendi* препознали су у активном оружаном супротстављању прогонитељима. Изненађени, шокирани и без ослоња у спољној средини, косовскомитровички Јевреји имали су још мање практичних могућности за прикључење већ постојећим али слабо организованим покретима отпора у оближњим пределима. Зато је и међу ретким косметским Јеврејима било углавном приштинских Јевреја у антифашистичким војним јединицама. Скоро искључиво су се придружили партизанским формацијама⁴⁶, и само изузетно четничким⁴⁷. Број косовскомитровичких Јевреја у покрету отпора био је више него скроман. Ратујући у партизанима, избегао је судбину већине осталих својих сународника и преживео Холокауст, вучитрнски Јеврејин Сигмунд Сиги (Јулија) Шпигл, а Моша Рубен(овић?) из Косовске Митровице је преживео ратујући међу албанским партизанима.⁴⁸

Косовскомитровичке Јеврејке, мајка и ћерка Букица Бахар и Естер - Стела Леви преживеле су Холокауст захваљујући разним факторима - мешовитом браку, одласку у партизанима и помоћи у сакривању коју су пружили ретки храбри суграђани. Букица је у браку са Србином Благојем Ацевићем родила ћерку Стелу, коју је, по окупацији и почетку примене антијеврејских мера, предала на чување баби имењакињи Естер. Схватајући озбиљност новонастале ситуације, са мужем се прикључила партизанском оружаном покрету. Супруг је убрзо погинуо а она је, наставивши да се бори у партизанским редовима, дочекала протеривање нациста из домовине и слободу. Ћерку Стелу баба Естер

⁴⁶ Види прилог бр. 2.

⁴⁷ У редовима ЈВуО све време рата био је приштински Јеврејин Ото Коморник, предратни ученик тамошње гимназије. „Portret Otto Komornik od hoveša do glavnog inženjera na brodu“, *Most - bilten Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu*, mart/april 2011, 16; Државна реална гимназија у Приштини, *Извештај за школску 1938-39 год.*, „Немања“ - Бановинска штампа-рија Скопље, Приштина, 1939, 38.

⁴⁸ Romano, *Jevreji*, 489; Dželetović, *Jevreji*, 90.

је, пре утамничења и депортације у логор, предала на чување кућепазитељки Хајрији Имери Михаљић, Циганки из оближњег села Ада. У овој ромској породици, међу осталом Хајријином децом, одрасла је током ратних година мала Стела – новоименована Мирадија, добила сигурно уточиште и преживела нацистичку опасност. Преживевши рат, мајка и ћерка су се поново нашле, после вишегодишње раздвојености и ускоро, изгубивши највећи део родбине, решиле да емигрирају у новоосновани Израел.⁴⁹

Упитна је веродостојност вести о спасавању неких косовскомитровичких Јевреја од стране појединих албанских суграђана. Сумњиве информације овакве природе појавиле су се недавно у пропагандној публицистици, иза чијег објављивања стоје политички мотиви и центри.⁵⁰

Судбина појединих косовскомитровичких Јевреја остала је непозната до данас. За неке косовскомитровичке Јевреје, чија су нам имена позната и који су живели у граду пре избијања рата у Југославији, није могуће установити јесу ли живи дочекали рат и шта се збило са

⁴⁹ Хајрија Имери Михаљић проглашена је од јеврејске државе 1991. године за „праведника међу народима“. Она је за сада једина Ромкиња носилац овог престижног признања. Живот је окончала на улицама Приштине као просјакиња очекујући хуманост од других, онако како ју је и она несебично даривала људима у невољи. Milan Fogel, Milan Ristović i Milan Koljanin, *Pravednici među narodima: Srbija* (Београд: Јеврејска општина Земун, 2010), 22-26; Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем: Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945.* (Београд: ЈП Службени лист СРЈ, 1998), 76; Dželetović, *Jevreji*, 111-121.

⁵⁰ Norman H. Gershman, *Besa: Muslims who saved Jews in World War II* (Syracuse: Syracuse University Press, 2008), 106, 110. Према тим крајње непоузданим сведочењима, без уверљивијих доказа и потврда друге стране, косовскомитровички Албанац Басри Хасани наводно је учествовао у спасавању и сакривању, у околним планинским селима, својих јеврејских комшија, браће Рахамима, Арона и Моша Рубеновића. Самозвани спаситељ помиње да је Моша Рубеновић приступио партизанима 1941. године и да је преживео рат. Крајње невероватно звучи и прича још једног косовскомитровичког Албанца, Сејдија Сулејманија, о помагању јеврејских суграђана, пре свих његовог пријатеља Јосифа, Јосифове супруге и њихове две ћерке и сина, у чему му је помагао и стриц Адил Сулејмани. Ако је веровати фантазмагоричном казивању овог човека, поменуте Јевреје су облачили у албанску народну ношњу, одводили у склоништа у малим, планинским селима ван града, и хранили их у својим кућама увече, када би се скривани Јевреји враћали у град. Чак су многим Јеврејима који су се скривали по забаченим селима по могли у безбедном преласку на територију под италијанском окупацијом.

њима током рата. Нисмо успели наћи никакву информацију о Давиду (Нисима) Лазару, предратном раднику штампарије „Нови свет“ у Косовској Митровици⁵¹; Израелу Лазаревићу, трговцу из Косовске Митровице⁵²; Јосифу (Хаима) Бивасу, некадашњем гимназијалцу у Скопљу⁵³; Алберту Рубену, власнику фабрике соде⁵⁴ и Авраму Алаџемовићу, трговцу.⁵⁵ Непознат је начин на који је преживео рат звечански Ашкеназ, др Шварц, главни лекар рудника Трерса Mines Limited.⁵⁶

Уместо закључка

Након окончања рата и претрпљеног геноцида, малобројни преживели косовскомитровички Јевреји обновили су рад своје општине 1945. године. Број Јевреја на Космету до краја 1946. године достигао је 329 чланова, који су припадали двома регистрованим заједницама у Приштини и Косовској Митровици. Популација косметских Јевреја ће потом неприметно опадати све до организованог исељавања у Израел, када ће као резултат алије у Приштини 1951. и 1952. године број Јевреја варирати између 14 и 17 а косовскомитровичка јеврејска општина се угасити услед исељавања малтене свих њених чланова који су преживели Холокауст.⁵⁷ Обновљена косовскомитровичка јеврејска општина имала је 1947. године укупно 33 члана.⁵⁸ Реч је о Јеврејима којима је

⁵¹ Зоран Ч. Вукадиновић и Милован Ј. Богавац, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941*. (Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина / Учитељски факултет – Призрен, 2001), 207. Према мишљењу Викторије Вики Липс, могуће је да је реч о њеном оцу Давиду Елазару, косовскомитровичком Јеврејину који је, ратујући у партизанима, преживео Други светски рат. Сведочење Викторије Вики Липс из Сиднеја (Аустралија) дато аутору.

⁵² „Косовска Митровица[:] Туча после пријатељске пијанке“, *Време*, 2. 8. 1933, 7.

⁵³ *Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934* (Скопље: „Немања“ задужбинска штампарија Вардарске бановине, 1934), 308. Изгледа да је преживео рат борећи се у партизанским јединицама. Види: Dželetović, *Jevreji*, 164.

⁵⁴ „Удаја и женидба“, *Правда*, 3. 8. 1940, 8.

⁵⁵ „Нова управа Стрелачке дружине у Косовској Митровици“, *Вардар – независан привредно-културни преглед*, 24. 3. 1934, 2.

⁵⁶ Видео-сведочење Боривоја Гвоздића из Звечана дато аутору.

⁵⁷ Ivanković, *Jevreji*, 72, 73, 79, 339, 343, 352-354.

⁵⁸ Aleksandar Gaon, ur., *Mi smo preživeli... 2: Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003), 475;

Косовска Митровица и пре Другог светског рата била место пребивалишта и рођења. Свакако се нису сви преживели косовскомитровички Јевреји после рата вратили у свој град, тако да је број преживелих косовскомитровичких Јевреја унеколико већи у односу на број чланова регистрованих 1947. године. Већ наредне године, децембра 1948. и јануара 1949. првом алијом – организованим исељењем у Израел – јеврејску државу проглашену 14. маја 1948. године⁵⁹, косовскомитровички Јевреји напустили су завичај и огњишта својих предака, разочарани затеченим стањем својих домова по повратку и трауматизовани недавно доживљеним ратним пошастима и терором. Међу њима, било је и новодосељених Ашкеназа запослених у комбинату Трепча, којима је Косовска Митровица постала послератни дом. Укупно се 34 косовскомитровичких Јевреја одселило у Израел, а у родном граду остао је да још увек живи покоји ендемски редак примерак Јевреја.⁶⁰

Aleksandar Gaon, ur., *Mi smo preživeli... 3: Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005), 500, 502; Aleksandar Gaon, ur., *Mi smo preživeli... 4: Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2007), 374, 376; Aleksandar Gaon, ur., *Mi smo preživeli... 5: Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2009), 468, 470.

⁵⁹ Ahron Bregman, *A history of Israel* (Hampshire / New York: Palgrave Macmillan, 2003), 44.

⁶⁰ Том приликом одселили су се у Израел следећи косовскомитровички Јевреји: Адигес Моис, Адигес Рејна, Адигес Флора, Адигес Аврам, Адигес Маир, Адигес Јосеф, Адигес Сара, Адигес Булиса, Адигес Јицхак, Елазар Јицхак, Елазар Сара, Коен Јицхак, Коен Мирјам, Коен Сара, Коен Јосеф, Коен Моша, Коен Ото (Злата), Навон Моис, Навон Матилда, Навон Мазалта, Пардо Ј. Маир, Пардо Стела, Пардо Јакоб-Жаки, Пардо Јицхак, Рот Алфред, Рот Берта, Рот Андреј, Рот Солин, Рот Едуард, Рубен(овић) Јосеф, Рубен(овић) Бинута, Рубен(овић) Самуел, Рубен(овић) Јаков – Жаки, Рубен(овић) Буна. ЈИМ, Алие 1948–1952, Спискови исељеника у Израел, 1. Алиа 1948, 2, 26, 57, 79, 83, 90, 91. Међу косовскомитровичким Јеврејима који су се 1948. године иселили у Израел, био је и Шабитај (Јосифа) Коен (1916), који је рат преживео боравећи на територијама окупираним од Бугарске и Италије, често мењајући пребивалиште и бивајући хапшен и тучен од Бугара и Албанаца. Док је био затворен у Призрену, храну су му кријући дотурали локални Срби, а у Улцињу је осам месеци живео код Чеде Филиповића. Dželetović, *Jevreji*, 153–155.

Прилог бр. 1

Међу настрадалим косовскомитровичким Јеврејима на Сајмишту били су: Адигес Ермоза (1886) и деца јој Шабитај (Аврама) (1922) и Ђулија (1923); Адигес Рафаило (1890), супруга му Ермоза (1889) и деца им Јулијана (1922) и Сарина (1929); Адигес Ефраим (1910), супруга му Стела (1916) и ћерка им Ермоза (1936); Адигес (Аврама) Елијао (1912); Бахар Моша (1882), супруга му Фермоза (1890) и деца им Букица (1914) и Лала (1917); Бивас Хаим (1874), супруга му Вука (1882) и деца им Мирјам (1913) и Сарина (1917); Елазар Ефраим (1887), супруга му Бухора рођ. Ментеш (1889) и деца им Мојис (1902), Јаков (1907), Мирјам (1910), Давид (1911), Ермоза (1914), Стела (1917); Елазар Моша (1879), супруга му Мирјам (1887) и деца им Сарина (1912) и Рашела (1917); Елазар Аврам (1905), супруга му Мирјам (1912) и деца им Моша (1928), Мирјам (1930) и Сарина (1933); Коен Јосиф (1875) и супруга му Рејна (1872); Коен Бенвенисто - Бито (1906), супруга му Рејна (1909) и деца им Јосиф (1931), Стела (1934); Коен Гаврило (1906), супруга му Мирјам (1914) и деца им Јосиф (1936) и Рејна (1936); Коен Нисим (1909); Пардо Моис (1907), супруга му Вида (1912) и деца им Јаков (1933), Стела (1935) и Алберт (1937); Пардо Јаков (1883) и супруга му Естерија (1888); Рубеновић Тамара (1882); Рубеновић Рахамим (1902), супруга му Алегра (1910. у Скопљу) и ћерка им Бојана Буна (1940); Рубен Јосиф (1890. у Пироту од оца Аврама), супруга му Рахела (1888) и деца им Стела (1912), Мануел (1917), Злата (1922) и Букица (1926); Рубен Алберт (1910), супруга му Рашела (1916) и ћерка им Рахела (1938); Рубен Јонахан (1872), супруга му Регина (1876) и деца им Јосиф (1912) и Злата (1917); Рубен Рахамим (1897), супруга му Мирјам (1904) и деца им Јонахан (1929) и Естерија (1933); Рубен Регина (1907); Рубен Бухор - Буко (1897), супруга му Мирјам (1904) и деца им Регина (1929), Естерија (1932) и Матилда (1934); Шенфајн Нехемија (1892).⁶¹

Према подацима југословенског Завода за статистику и дигиталне базе података Јад Вашем музеја у Јерусалиму, и следећи косовскоми-

⁶¹ Извори: Вавић, „Косовски“, 153; Радојко Јовановић, *Бело светло на митровачке црвене записе* (Косовска Митровица, Градски музеј, 2009), 241-243; Dželetović, „Јевреји“, 192; Čedomir Prlinčević, „Nacionalno-socijalni položaj Јевреја на Kosovu do 1941. godine“, *Glasnik Muzeja Kosova XV-XVI* (1987): 125, 126.

тровички Јевреји настрадали су у Холокаусту: Моше Аврамовић (рођ. 1892. од оца Аврама и мајке Ривке) убијен у Аушвицу; Естер Аврамовић (рођ. 1880. од оца Давида и мајке Малке) убијена у Аушвицу; Бела Аврамовић (рођ. 1915. од оца Моше и мајке Естер) убијена у Аушвицу; Ефраим Адигес (рођ. 1911. од оца Рафаела); Рена Адигес (рођ. 1911. од оца Леона Јуде); Рафаел - Руди Адигес (рођ. 1937. од оца Ефраима и мајке Рене); Бона Адигес (рођ. 1936. од оца Рафаела и мајке Мозе); Моше Адигес (рођ. 1934. од оца Рафаела и мајке Мозе); Сара Адигес (рођ. 1933. од оца Рафаела и мајке Мозе); Моза Адигес (од оца Аврама и мајке Сафире, 65 година стара), страдала у Земуну; Рафаел Адигес (рођ. 1875. од оца Моша), ожењен Мозом рођ. Рубен, убијен 1941. у логору; Моза Адигес (рођ. 1880. од оца Јоханана Рубена и мајке Хане) убијена 1941; Формоза Адигес (рођ. 1895. у Приштини од оца Аврама), убијена у Београду; Шабтај Адигес (од оца Аврама и мајке Мине), стар 20 година; Флора Алацем (од оца Јонатана Рубена) удата у Старом Врбасу где је и живела пре рата, убијена у Биркенауу 29. 5. 1944; Зафира Бела Бахар (од оца Моше и мајке Естер), 20 година стара, живела у Ресавској улици бр. 9; Естер Бахар (од оца Аврама и мајке Ципоре), рођена у Новом Пазару, 45 година стара; Клара (Естер) Бахар, шест година стара; Нина (Естер) Бахар; Елазар Аврам (рођ. 1902. у Приштини од оца Моше и мајке Венеције), ожењен Саром; Елазар ? (од оца Аврама и мајке Саре), 10 година старо дете, пре рата живело у Приштини, за време рата у Митровици код родитеља; Лазар Ментеш (од оца Израела и мајке Рифке), 25 година стар, убијен у Берату, Албанија; Лазар Аврам (рођ. 1908. од оца Моша и мајке Сункуле), ожењен Саром рођ. Рубен, убијен 1943; Лазар Сара (рођ. 1911. у Приштини од оца Арона и мајке Лее Барух); Лазар Алегра (рођ. 1936. од оца Аврама и мајке Саре); Пардо Јаков (рођ. 1873. у Битољу од оца Мише и мајке Кохаве), убијен 1941. у логору у К. Митровици; Пардо Малка (рођ. 1885. у Битољу од оца Меира Аруестија и мајке Леване); Пардо Викторија (рођ. 1913. од оца Израела Елазара и мајке Рахеле), удата за Моша; Пардо Малка (од оца Моша и мајке Викторије), две године стара; Рубен Регина (од оца Аврама и мајке Зафире), 30 година стара; Рубен Матилда (од оца Аврама и мајке Софије), 35 година стара; Рубен Бина, удата; Рубен Аврам (од мајке Бине); Рубен Јосиф (рођен 1872. у Приштини, од оца Моша и мајке Бунозе), ожењен Рахелом Бивас, убијен у Београду 1943; Рубен Ћоја (рођена 1910. у Приштини од оца Аврама); Рубен Јосиф (рођен 1892. у Приштини од оца Аврама); Рубен

Матилда (рођена 1904. од оца Аврама); Рубен Регина (рођ. 1909. од оца Аврама); Рубен Бухор (рођен 1900. у Приштини од оца Јоханана); Рубен Рахамим (рођен 1906. у Приштини од оца Јоханана); Рубен Алберт (рођ. 1920. од оца Јосифа и мајке Рахеле); Рубен Емануел (рођ. 1923. од оца Јосифа и мајке Рахеле Бивас); Рубен Аврам (од оца Јосифа и мајке Рахеле Бивас); Рубен Сара (од оца Јосифа и мајке Рахеле Бивас); Рубен Естер (од оца Јосифа и мајке Рахеле Бивас); Рубен Зава (од оца Јосифа и мајке Рахеле); Рубен Стела (рођ. 1921. од оца Јосифа), живела у Београду; Рубен Злата (рођ. 1926. од оца Јосифа); Рубен Рахела (рођ. 1898. у Приштини од оца Емануела).⁶²

Прилог бр. 2

Међу приштинским Јеврејима у НОВ-у и НОП-у била је и једини јеврејски носилац Партизанске споменице 1941. са Космета – Матилда А. Бахар-Вукић. Осим ње, и следећи приштински Јевреји су учествовали у НОР-у и у редовима албанских партизана: Јаков Аврамовић, Алберт (Самуела) Адигес, Јосиф Адигес, Рукила Ароновић, mr ph. Ашер Ашер, Хајим (Аврама) Бахар, Јаков (Аврама) Бахар, Јаков (Јосифа) Бахар, Јаков (Инта) Бахар, Рукула (Хајима) Бахар, Барух (Исака) Барух(овић), Исак (Јеше) Баруховић, Хајим Баруховић, Мануел Баруховић, Емануел (Арона) Бенцијон, Хајим Бивас, др Јосип (Хајима) Бивас, Јосиф (Давида) Бивас, Бела Букић, Моза Букић, Рашела Букић, Давид (Арона) Давидовић, Барух (Самуела) Гидић, Гидаља (Самуела) Гидић, Јаков Хаимовић, др Алберт (Јосефа) Јосифовић, Захарије (Аврама) Калдерон, Јосиф (Мордохаја) Конфорти, Јосиф (Соломона) Конфорти, Јосип (Захарија) Леви, Давид Мандил, Исак (Аврама) Мандил, Јохан (Аврама) Мандил, Самуел (Бењамина) Мандил, Рашела (Самуела) Мандил, Исак (Нисима) Марко, Ћоја (Ашера) Бахар-Ментеш, Хаја Мордо, Жаки (Аврама) Мушон, Захо Навон, Нисим (Гавриела) Навоновић, Зумбула (Хајима) Рубен-Прцић, Жаки (Бухора) Рубен, Исак (Жака) Рубен, Јаков (Мануела) Рубен, Аврам (Манојла) Рубеновић, Исак (Манојла) Рубеновић, Рифка Рубеновић, Јусеф (Исака) Саламон(овић), Саламон (Исака) Саламон(овић), др Алберт С. Самуиловић, Леон Тојер, Мушон (Аврама) Захарија.⁶³

⁶² *Žrtve rata 1941–1945: popis žrtava rata 1964. godine. Jevreji* (Београд: Savezni zavod za statistiku, 1992).

Извори и литература

Необјављена архивска грађа:

Архив Јеврејског историјског музеја, фасцикла „Моја породица“
 Архив Јеврејског историјског музеја, Алие 1948-1952, Спискови исељеника у Израел

Објављени извори, литература и периодика:

- Abinun, Moric. *Svjetlosti Sarajeva: Kazivanje o jednoj jevrejskoj porodici iz Centralne Evrope*. Sarajevo: Karika, 2015.
- Alboher, Shlomo. *The Jews of Monastir Macedonia: The life and times of the departed Jewish community of Monastir*. Skopje: Holocaust fund of the Jews from Macedonia, 2010.
- Almuli, Jaša. *Živi i mrtvi: razgovori sa Jevrejima*. Beograd: Slobodan Mašić, 2002.
- Almuli, Jaša. *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- Алмули, Јаша. *Страдање и спасавање српских Јевреја*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Bajford, Jovan. *Staro Sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011.
- Benc, Wolfgang. *Holokaust*. Beograd: Altera, 2012.
- Бобавац, Милован Ј. *Виша српска гимназија у Косовској Митровици 1941-1944*. Београд: Обележја Плус, 2012.
- Божовић, Бранислав. *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*. Београд: Музеј жртва геноцида, 2012.
- Brauning, Kristofer. „Konačno rešenje u Srbiji: Judenlager na Sajmištu: studija slučaja“. *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova* (2013): 251-281.
- Bregman, Ahron. *A history of Israel*. Hampshire - New York: Palgrave Macmillan, 2003.

⁶³ Romano, *Jevreji*, 273, 277, 309, 324, 327, 328, 330, 337, 342, 350, 357, 374, 396, 429, 439, 440, 441, 445, 446, 449, 474, 475, 477, 510; Apostol Kotani, *A history of Jews in Albania* (Tirana: Albania-Israel friendship association, 2011), 65, 66, 67, 68, 73, 92; Dželetović, *Jevreji*, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 156, 157, 161; Вавић, „Косовску“, 151.

- Vavić, Milorad. *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941-1944*. Titova Mitrovica: Odbor za izdavanje monografija i Opštinski muzej Titova Mitrovica, 1983.
- Вавић, Милорад. „Косовски Јевреји за време окупације 1941-1944“. *Обележја - часопис за друштвена питања, науку и културу*, 5 (1983): 141-155.
- Видаковић Петров, Кринка, Крсмановић, Драган и Радовановић Војислава. *Јевреји Србије: официри Војске Краљевине Југославије*. Београд: Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Југославије, 2015.
- Вистрих, Роберт С. *Антисемитизам: најстарија мржња*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Vistrič, Robert S. *Hitler i Holokaust*. Beograd: Alexandria press, 2004.
- Вукадиновић, Зоран Ч. и Богавац Ј. Милован. *Српска просвета и култура у Косовској Митровици 1836-1941*. Лепосавић: Институт за српску културу - Приштина / Учитељски факултет - Призрен, 2001.
- Гаон, Александар, ур. *Знаменити Јевреји Србије: биографски лексикон*. Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2011.
- Gaon, Aleksandar, ur. *Mi smo preživeli... 2: Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, 2001.
- Gaon, Aleksandar, ur. *Mi smo preživeli... 2: Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2003.
- Gaon, Aleksandar, ur. *Mi smo preživeli... 3: Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, 2005.
- Gaon, Aleksandar, ur. *Mi smo preživeli... 4: Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2007.
- Gaon, Aleksandar, ur. *Mi smo preživeli... 5: Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2009.
- Gershman, H. Norman. *Besa: Muslims who saved Jews in World War II*. Syracuse: Syracuse University Press, 2008.
- Goldstein, Ivo. *Židovi u Zagrebu 1918-1941*. Zagreb: Novi Liber, 2004.
- Goldstein, Slavko. *1941: Godina koja se vraća*. Beograd - Sarajevo: JP Službeni glasnik / Synopsis, 2012.
- Гутман, Јисраел и Шацкер Хаим. *Холокауст и његово значење*. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
- Damjanovic, M. Milosh. "Jewish students in the schools in Skopje during the years before the introduction of Numerus Clausus 1938-1940". *Jews*

- in Macedonia: History, tradition, culture, language and religion: on the occasion of the 70th anniversary of the renewal of the Jewish community in Macedonia after the Second world war (1944-2014)*. International scientific conference MASA, 18-19 December 2014 (2015): 183-195.
- Дамјановић, Милош. „Послератно стваралаштво Јевреја са Косова и Метохије“. *Културно наслеђе Косова и Метохије: Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*. Зборник 1 (2013): 599-622.
- Damjanović, Miloš. „Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije“. *ESSEHIST - časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti* 5 (2013): 60-74.
- Државна потпуна женска реална гимназија у Скопљу. *Извештај за школску 1938-39. год.* Скопље: „Немања“ - бановинска штампарија Скопље, 1939.
- Државна реална гимназија у Приштини. *Извештај за школску 1938-39 год.* Приштина: „Немања“ - Бановинска штампарија Скопље, 1939.
- Ђокић, Бојан. „Косово и Метохија и Јасеновац: пострадање птице коса у јасеновом дрвећу“. *Топола - часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина* 1 (2015): 114-131.
- Eberst, Anton, ur. *Muzika iza bodljikavih žica: Zbornik sećanja jugoslovenskih ratnih zarobljenika, interniraca i političkih zatvorenika, za vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine*. Beograd: Savez Udruženja muzičkih umetnika Jugoslavije, 1985.
- Žrtve rata 1941-1945: popis žrtava rata 1964. godine. Jevreji*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.
- Zuckerman, Boško. *Psihologija Holokausta: Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*. Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2011.
- Ivanković, Mladenka. *Jevreji u Jugoslaviji (1944-1952): Kraj ili novi početak*. Beograd: INIS, 2009.
- Ivanović, Lazar. „Teror nad Jevrejima u okupiranom Beogradu 1941-1942“. *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova* (2013): 197-250.
- Јовановић, Александар, ур. *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937 (са 242 слике у тексту 3 слике и 1 картом у прилогу)*. Скопље: Штампарија „Јужна Србија“, 1937.
- Јовановић, Радојко. *Бело светло на митровачке црвене записе*. Косовска Митровица: Градски музеј, 2009.
- Караоглановић, Сима, ур. *Дневник Жење Козинског*. Београд: Просвета, 1961.

- Кољанин, Милан. *Јевреји у антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*. Београд: ИСИ, 2008.
- Koljanin, Milan. *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*. Београд: ISI, 1992.
- Koljanin, Milan. „Holokaust u Jugoslaviji (1941-1944)“. *Jevrejstvo, antisemitizam i Holokaust: zbornik radova* (2013): 180-196.
- Kotani, Apostol. *A history of Jews in Albania*. Tirana: Albania-Israel friendship association, 2011.
- Lebl, Ženi. *Dnevnik jedne Judite: Beograd 1941*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990.
- Lebl, Ženi. „Do konačnog rešenja“: *Jevreji u Beogradu 1521-1942*. Београд: Čigoja štampa, 2001.
- Lebl, Ženi. „O Jevrejima na Kosovu i u Sandžaku“. *Jevrejski almanah 1971-1996* (2000): 209-224.
- Lebl, Ženi. *Plima i slom: Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1990.
- Levntal, Zdenko, ur. *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Београд: Savez jevrejskih opština FNR Jugoslavije, 1952.
- Lopičić Jančić, Jelena Đ. *Albert Vajs (1905-1964): Život i delo*. Београд: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2014.
- Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji: Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*. Београд: Službeni list SRJ / Draslar partner, 2007.
- Matkovski, Aleksandar. „The destruction of Macedonian Jewry in 1943“. *Yad Vashem studies on the European Jewish catastrophe and resistance III* (1959): 203-258.
- Митровић, Андреј. *Фашизам и нацизам*. Београд: Удружење за друштвену историју – Чигоја штампа, 2009.
- Мушовић, Ејуп. „Косовскомитровачки Јевреји“. *Исторјски часопис XXXIX* (1992): 223-232.
- Николић, Коста. *Немачки ратни плакат у Србију 1941-1944*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Николић, Коста. *Страх и нада у Србију 1941-1944: Свакодневни живот под окупацијом*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- Prlinčević, Šedomir. „Nacionalno-socijalni položaj Jevreja na Kosovu do 1941. godine“. *Glasnik Muzeja Kosova XV-XVI* (1987): 121-142.

- Ристовић, Милан. *У потрази за уточиштем: Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*. Београд: ЈП Службени лист СРЈ, 1998.
- Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Београд: Јеврејски историјски музеј Saveza јеврејских општина Југославије, 1980.
- Sarfatti, Michele. "Tra uccisione e protezione: I rifugiati ebrei in Kosovo nel marzo 1942 e le autorità tedesche, italiane e albanesi". *La Rassegna Mensile di Israel* 3 (2010): 223-242.
- Sećanja prigodom proslave 25-godišnjice oslobodjenja iz zarobljeničkih logora u Njemačkoj*. Tel Aviv: Stamparija Gaon, 1970.
- Sindik, Dušan, ur. *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*. Београд: Savez јеврејских општина Југославије, 1985.
- Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*. Скопље: „Немања“ задужбинска штампарија Вардарске бановине, 1934.
- Fogel, Milan, Ristović, Milan i Koljanin Milan. *Pravednici među narodima: Srbija*. Београд: Јеврејска општина Zemun, 2010.
- Фридлендер, Сол. *Године истребљења: Нацистичка Немачка и Јевреји 1939-1945*. Београд: Завод за уџбенике, 2013.
- Hilberg, Raul. *Zločinci, žrtve, posmatrači: Jevrejska katastrofa 1933-1945*. Београд: Samizdat B92, 2001.
- Целетовић, Иванов Павле. *Балистички покрет 1939-1952: Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*. Београд: Архив Србије, 2000.
- Dželetović, Ivanov Pavle. *Jevreji Kosova i Metohije*. Београд: Panpublik, 1988.
- Целетовић, Иванов Павле. *21. СС-дивизија Скендербег*. Београд: Удружење писаца Поета, 2012.
- Wood, Benjamin. *Defying evil: How the Italian army saved Croatian Jews during the Holocaust*. New York: History Publishing Company, 2012.

Штампа

Вардар – независан привредно-културни преглед, Скопље
Време, Београд

Most – bilten Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije u Izraelu, Tel Aviv
Правда, Београд

Усмена сведочења

Сведочење Боривоја Гвоздића (Звечан, Србија)

Сведочење Викторије Вики Липс (Сиднеј, Аустралија)

Сведочење Марије Несторовић (Косовска Митровица, Србија)

Сведочење Флоре Ашер (Нахарија, Израел)

Miloš M. Damjanović

The Holocaust on Kosovo-Metohija:
Kosovka Mitrovica, a Case Study

Summary: The “Final Solution to the Jewish Question”, defined through a Nazi decision to biologically exterminate all Jews, was one of the elementary parts of the Second World War in Europe. Within the borders of the Third Reich, behind the frontlines, and on the occupied territories, the Nazi aggressors demonstrated unprecedented determination to uphold their genocidal plans. Jewish community of then defeated Kingdom of Yugoslavia shared the fate of the majority of European Jewry. Extreme example of the speed and efficiency of the “Final Solution” can be seen on the territory of occupied Serbia, which was among the first to be declared “Jew Free”. Integral part of the Holocaust in Serbia was the complete destruction of Jews in Kosovska Mitrovica. Sephardic and Ashkenazi Jews of that area, as well as those who happened to find themselves there when occupying forces appeared, were faced with an unseen threat, as they were about to face all the segments of the Holocaust: psychological, material and biological extermination. This paper explores and describes everyday histories of Jews in Kosovska Mitrovica under Nazi occupation, brakeout and resistance attempts, as well as the relationship with other local population.